

ها با افزایش تعامل، اجتماعی، ارتقاء سرمایه اجتماعی آستان قدس رضوی و ایجاد فرصتهای اشتغال در مناطق کمتر برخوردار اثر گذاری قابل توجهی در توسعه منطقه ای داشته اند. بیش از ۱۰۰ واحد تجاری جهت عرضه مایحتاج ضروری زائران و مسافران و ۱۶ رستوران در مجتمع های میان راهی امام رضا مشغول خدمت رسانی هستند. در ایام و مناسبت های خاص مانند نوروز، دهه کرامت و دهه آخر صفر ایستگاه های هلال احمر در مجتمع های میان راهی فعال هستند.

۲۳ مجتمع میان راهی بنیاد کرامت آستان قدس رضوی در ۸ استان منتهی به شهر مشهد مقدس به صورت شبانه روزی در خدمت مسافران و زائران حرم مطهر امام رضا (ع) است. مجتمع های میان راهی با پوشش بیش از ۲۵۰ هزار کیلومتر مربع دسترسی آسان به خدمات رفاهی رادر مسیرهای پر تردد فراهم کرده است. تمرکز بر هویت فرهنگی و مذهبی این مجموعه ها با معماری ایرانی - اسلامی و نمازخانه های مجهز، بر اصل زائر محوری و ترویج فرهنگ دینی در سفرها تأکید دارند. نقش آفرینی اجتماعی و اشتغالزایی این مجتمع

عصر نظام الملکی

درباره نقش خواجه نظام الملک طوسی در رونق شهر مشهد، نشانه های در خور اعتنایی در تاریخ وجود دارد. او که شافعی بود و تخصصی سخت با سماعیلیان داشت، در تکریم مشهد و حریم رضوی می کوشید. نقلی وجود دارد که حکایت از حضور شبانه وی، به همراه ملک شاه سلجوقی در حریم رضوی و با هدف تقویت روحیه وی برای ایستادن برابر مدعیان سلطنت در دمان سلاجقه و تلاش برای ایجاد حکومت یکدست و گسترده بر ایران دارد. یکی از اقدامات خواجه، تأسیس کاروان سرایی فاخر در جوار حرم امام هشتم (ع) بود. این کاروان سرا که در جناح غربی مسجد گوهر شاد فعلی قرار داشت، هنگام تأسیس مسجد جامع، تخریب شد و زمین آن به محوطه مسجد ملحق شد.

دوران شکوفایی عصر تیموری تاصوفی

توسعه اماکن اقامتی در مشهد، ظاهر ابا هجوم مغولان متوقف شده است، اماد قرون هشتم و نهم هجری، به دلیل نابودی برخی مراکز جمعیتی مهم بلوک توس، مانند تابران و به ورطه نیستی افتادن برخی دیگر، مانند دغان و تمرکز جمعیت بیشتر در مشهد و رونق سفرهای زیارتی و از سوی دیگر، توجه ویژه امرای تیموری، همچون شاه رخ پسر تیمور لنگ و همسر خیراندیش وی، گوهر شاد دیگر به این مکان مقدس، تلاش گسترده ای برای رونق چنین مراکزی در شهر آغاز شد که مشهد را به یک شهر کامل و دارای زیر ساخت های مورد نیاز تبدیل کرد. با آغاز دوره صفویه و رسمی شدن مذهب جعفری در ایران، مشهد به پیش از گذشته در کانون توجه قرار گرفت و علاقه به رفاه حال زائران و تدارک سفری آسان و ایمن برای آن ها، باعث اهتمام گسترده به ساخت و توسعه کاروان سراها و مراکز اقامتی در شهر شد؛ آن گونه که اگر این دوره را، دوره نهضت ساخت کاروان سرا در مشهد بدانیم، سخنی به گزاف نگفته ایم.

از شکوه عصر افشاری تا جافاتادن الگوهای جدید

در دوره افشاریه، به ویژه دوران نادر شاه که مشهد پایتخت ایران شد، تأسیس مراکز اقامتی و کاروان سراهای مسافر پذیر در شهر افزایش بیشتری یافت. احتمالاً در همین دوره بود که خانه زائر هانیز به عنوان بخشی از ساختار اسکان زوار حرم رضوی، در شهر مشهد نهادینه شدند. درباره رونق چنین مکان هایی، اسناد زیادی وجود ندارد، اما ظاهر ارسام پذیرایی از زائران در منازل شهر مشهد، از دیر باز رسمی برقرار و مورد توجه بوده و به تدریج، به عنوان شغلی ثابت در این شهر جا افتاده است. خانه زائر هانی توانست بخشی از فضای مورد نیاز سکونت زوار را به خصوص در ایام شلوغ سال، تأمین کند. در دوره قاجار، با وجود کود اقتصادی و شرایط نامناسب امنیتی، کاروان سراهای زائر پذیر همچنان رونق خود را حفظ کردند. جیمز بیلی فریزر در سفر نامه خود، تعداد این کاروان سراها را ۵۲۱ ذکر می کند که معمولاً عمارتی باشکوه و زیبا داشتند و نسبت به زمان خودشان، از امکانات رفاهی مناسب برخوردار بودند. در دوران معاصر، به تدریج اقامتگاه های زائران بالگوهای نوین جایگزین شده و مهمان خانه های مدرنی مانند «مهمان خانه طوس» (در بالاخیابان) تأسیس شد که به تدریج فضای اماکن اقامتی رادر مشهد تغییر داد.

تأجایی است که آستان قدس برای احداث مجتمع خدماتی - رفاهی بین راهی اهمیت ویژه ای قائل شده است. پیش بینی پارکینگ متناسب با حجم تردد هر مجتمع، سرویس های بهداشتی و وضو خانه مجهز به سیستم آب و گرم، نمازخانه های مجزا برای خواهران و برادران، فضای اقامت موقت، فضای بازی کودکان و غرفه های تجاری برای تأمین مایحتاج ضروری زائران و مسافران از ارکان مجتمع های میان راهی امام رضا (ع) است. جایگاه عرضه سوخت و خدمات خودرویی نیز متصل به این مجتمع های یادار نزدیکی آنها وجود دارد. همچنین مراکز هلال احمر، اورژانس جاده ای و پاسگاه های انتظامی و پلیس راه نیز به تناسب موقعیت در نزدیکی مجتمع های میان راهی امام رضا (ع) قرار گرفته اند. در این مجتمع های بین راهی علاوه بر ارائه خدمات رفاهی و بهداشتی در مناسبت های مختلف ملی و مذهبی بر نامه های فرهنگی متنوعی نیز برای زائران و مسافران پیش بینی می شود.

اهمیت توسعه کاروان سراها در دوران مختلف

تاریخی

تأسیس نخستین کاروان سراها، همزمان با آغاز سفرهای زیارتی، باعث به وجود آمدن مشاغل مربوط به آن در مشهد شد؛ به همین دلیل باید مسافر خانه داری را از قدیمی ترین مشاغل مشهد دانست که مانند کاروان سرا، پیش از پدید آمدن شهر مشهد در این منطقه وجود داشته است.

عصر غزنوی و رونق ساخت کاروان سرا

صدسال پس از گزارش شیخ صدوق، «ابوالحسن عراقی دبیر»، از کار گزاران و حکمرانان دربار غزنویان در دور و محمود و مسعود غزنوی، دست به فعالیت های عمرانی در اطراف حرم رضوی زد که ساخت کاروان سرا، بخشی از این اقدامات بود. عراقی در سال ۴۲۹ قمری (۴۱۶ خورشیدی) در غزنه وفات یافت و طبق وصیتش، پیکر او را به مشهد آوردند و در مسجد «بالاسر» حرم رضوی که خودش بانی آن بود، به خاک سپردند. ابوالفضل بیهقی، مورخ و نویسنده نامدار قرن پنجم، در کتاب «تاریخ بیهقی» به این موضوع اشاره می کند و می نویسد: «[ابوالحسن عراقی دبیر] وصیت بکردت تابوتش به مشهد علی موسی الرضا (ع) کردند به طوس و آنجا دفن کردند که حال این کار را در حیات خود دیده بود و کاریز مشهد را که خشک شده بود، باز روان کرده و کاروان سرایی بر آورده و دیهی مستقل سبک خراج بر کاروان سرای و بر کاریز وقف کرده و من در سنه احدى و ثلثین که به طوس رفتم، بارایت منصور، پیش که هزیمت دندانقان افتاد، به نوقان رفتم و تربت زسار... زیارت کردم، گور عراقی را دیدم در مسجد آنجا که مشهد است.» با این حال، توسعه کاروان سراهای مشهد در قرون چهارم و پنجم، به اقدامات ابوالحسن عراقی - که دست بر قضا در تأمین آب مورد نیاز زائران و نیز، احیای کاریز مشهد نقش مهمی ایفا کرد - محدود نمی شود. در این دوره که همزمان با عصر طلایی تمدن اسلامی است، تلاش برای آبادانی مشهد، بسیار افزایش یافت و اسباب توسعه کمی و کیفی زیر ساخت های خدماتی رادر اطراف حرم رضوی فراهم آورد. گزارش بیهقی نشان می دهد که افرادی مانند «سوری بن متز» نیز، در همان عهد غزنوی و معاصر با ابوالحسن عراقی، در توسعه این زیر ساخت ها نقش داشتند.